
Теорія та історія держави і права

УДК 348

DOI 10.33244/2617-4154.1(18).2025.109-116

Д. О. Савченко,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права ННІ права,
Державний податковий університет
e-mail: Sda0007bi@i.ua
ORCID ID 0009-0006-3064-9400

СФЕРА ЮРИСДИКЦІЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО СУДУ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Стаття присвячена визначенню сфери та особливостей персональної, територіальної та предметної юрисдикції західноєвропейського церковного судочинства в Середні віки. Проаналізовано підсудність церковному суду окремих соціальних груп та певних категорій цивільних та кримінальних справ згідно з приписами канонічного права, постановами церковних Соборів та папськими декреталями. Констатовано, що справи, які стосувалися віри і моралі, а також усі справи щодо осіб, які перебували у церковному віданні, були підсудні суто церковному суду. Зазначено, що церковна земельна власність була основою економічної, політичної і судової влади західноєвропейських середньовічних церковних прелатів та установ. Населення, що проживало на церковних землях, було підсудним церковному суду. Автор звертає увагу, що церковна юрисдикція мала різні межі та форми згідно із статусами осіб та категоріями справ: в одних випадках церковні судді були представниками духовної влади християнської церкви (захищаючи суспільні моральність та духовність), в інших – як світські сеньори та землевласники з правом світського суду над своїми підлеглими. Визначено, що персональна юрисдикція церковного суду на Заході була значно ширшою, ніж у Візантії. Християнство значно вплинуло на всі без винятку сфери цивільних правовідносин, але особливо очевидним та найбільш значущим цей вплив виявився в сімейно-шлюбних відносинах. Зроблено висновок, що церковному суду були підсудні: 1) усі особи духовного стану в усіх спірних справах між собою; 2) усе населення (як духовне, так і світське) за чітко визначеним переліком справ; 3) деякі соціальні верстви світського населення по всіх

справах; а найвагомішу категорію справ підсудних церковному суду становили справи про припинення шлюбу та визнання шлюбу недійсним.

Ключові слова: канонічне право, церковне судочинство, церковні трибунали (суди), папське судочинство, Середні віки.

Мета статті полягає у визначенні сфери та особливостей персональної, територіальної та предметної юрисдикції західноєвропейського церковного судочинства в Середні віки.

Постановка проблеми. Сучасне судочинство в католицьких церквах керується «Кодексом канонічного права» 1983 року, який став наслідком церковної реформи другої половини XX – початку XXI століття, у ході якої були сформовані нові принципи функціонування церковних судів. Церковні суди є важливим елементом церковної організації. У процесі історичного розвитку суспільства обсяг юрисдикції церковного судочинства зазнав суттєвих змін. Середньовічні церковні суди не тільки вирішували суперечки всередині інституцій церкви, а й виконували функції сучасних цивільних, адміністративних та кримінальних судів за відсутності або в конкуренції зі світською юрисдикцією. Світська судова система в Західній Європі розвивалася за прикладом церковного судочинства. Унаслідок розвитку державних систем судочинства компетенція церковних судів зазнала значних обмежень, а після запровадження принципу відокремлення церкви від держави сферу дії канонічного права і компетенції церковного судочинства було фактично звужено до внутрішньоцерковних проблем. Зростання ролі католицької церкви в сучасному світі, екуменічному діалозі та розвитку міжнародного права та юрисдикції міжнародних судових інституцій повертають до порядку денного дослідження етапів розвитку та змістовного наповнення компетенції юрисдикційної влади Церкви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Компетенція судової влади Церкви в Середні віки викликає постійний дослідницький інтерес у зарубіжній і вітчизняній історіографії. Стан вивчення обсягу та особливостей персональної, територіальної та предметної юрисдикції церковного судочинства в середньовічній Західній Європі зарубіжними істориками права підсумовано в колективних монографіях «Історія судів і судової процедури в середньовічному канонічному праві» (вийшла 2016 р.) [1; 2, с. 29–30] та «Кембріджська історія Середньовічного канонічного права» (вийшла 2022 р.) [3; 2, с. 36–37]. У вітчизняній історіографії ця проблематика представлена працями Д. Забзалока, Л. Лазора, В. Лазора, В. Лубського, М. Мацелика, І. Мацелюх, С. Місевича, В. Санжарова, С. Сливки, О. Турчак, М. Шамшиної, А. Шевченко та інших [4; 2, с. 43–44; 5, с. 159–164]. В останні роки дослідницьку увагу привертала, зокрема, компетенція середньовічної судової влади католицької Церкви, організаційні і функціональні особливості вищих судових органів папської дикастерії – Римської Роти та Апостольської Пенітенціарії [6, с. 37–43; 7, с. 49–52], процесуальні питання церковного судочинства [8, с. 9–20; 9, с. 37–40], кримінальна компетенція церковних судів [10, с. 51–55]. Водночас багато питань середньовічного церковного судочинства потребують подальшого вивчення, перегляду традиційних уявлень і концепцій. Однією з таких проблем, безумовно, є аналіз підсудності церковному судочинству окремих соціальних груп та певних категорій цивільних та кримінальних

справ згідно з приписами канонічного права, постановами церковних Соборів та папськими декреталями.

Виклад основного матеріалу. Церковне правосуддя в середньовічній Європі відіграло значно більшу роль порівняно з сучасним за обсягом повноважень. Це пов'язано з історичними умовами його виникнення. По-перше, християнське правосуддя від самого початку свого існування претендувало на контроль за поведінкою усіх вірних, тобто не мало інших обмежень ніж кордони християнського світу [3, с. 11–31]. По-друге, церковне судочинство було визнано як один з імперських інститутів за часів Пізнього Риму й збереглося після розпаду Західної Римської імперії як один із чинників єдності тогочасного європейського суспільства. У Римській імперії захист прав і інтересів римських громадян був прерогативою держави: справи, які стосувалися інтересів держави, розглядалися публічним судом, приватноправові інтереси захищалися в цивільних судах [3, 230–261]. В умовах варваризації, подрібнення суверенітету, виникнення ряду племінних державницьких об'єднань, становлення феодалної системи правосуддя, коли не лише королівська влада, а й окремі сеньйори і навіть деякі великі міста отримали певну судову владу, а у відправленні правосуддя визначальними стали норми звичаєвого права, церковне правосуддя завдяки своїй ієрархічній структурі і єдиним на всіх теренах християнського світу канонам (законам) отримало значний авторитет і сприяло посиленню влади Церкви в суспільстві та Римських пап у церкві [3, с. 32–78; 11, с. 5–9; 2, с. 44–52]. Канонічні судові процедури передбачали захист підсудних від необґрунтованих звинувачень або зловмисного переслідування. Церковні «трибунали» (суди) забезпечували звинуваченим прихисток від тілесних покарань [8, с. 9–20; 9, с. 37–40]. З розвитком та посиленням королівської влади церковне судочинство ще впродовж кількох століть продовжувало відігравати надважливу роль у відправленні правосуддя як паралельна, конкуруюча гілка судової влади. До церковного правосуддя миряни звертаються в багатьох випадках, коли не сподіваються на справедливе вирішення справи в світських судах. «Декрет» болонського викладача права Граціана вибудував правове та процесуальне підґрунтя апеляційного процесу в церковному судочинстві, що, безумовно, сприяло посиленню апеляційної юрисдикції Церкви і Римських пап [3, с. 79–107; 2, с. 71–127; 12, с. 18–21; 13, с. 21–31]. На Заході в умовах неподільності держави і церкви було розроблено теорію «двох мечів» – світського та духовного. На Сході у Візантії імперія збереглася ще на тисячу років, тому Церква і церковне судочинство тут залишалися здебільшого підконтрольними світській владі.

Прелати церкви (єпископи, абати, пріори, архидіакони), а також окремі церковні установи (собори, монастирі) завдяки власності на землю стали світськими сеньйорами – герцогами, графами, баронами, володарями замків та міст. Вони приносили суверену (королю) присягу вірності за свої володіння, збирали та очолювали феодалне васальне ополчення в разі війни, призначали службовців на адміністративні посади, іноді навіть карбували монету, опікувалися податками та відправляли від свого імені правосуддя включно з «правом драбини» (встановлення шибениці), тобто винесення смертних вироків. Але перелічені повноваження за визначенням були «світськими» (компонентами світської

влади), тому їхнє виконання було покладено на світських осіб, у царині правосуддя – світських «офіціалів» (суддів) церковних прелатів та установ. Церковна земельна власність була основою економічної, політичної і судової влади західноєвропейських середньовічних церковних прелатів та установ [3, с. 368–395]. Населення, що проживало на церковних землях, було підсудним церковному суду. За звичаєм право суду як у цивільних, так і в кримінальних справах над усіма особами, які проживали на землях, що відходили церкві або внаслідок дарування або за заповітом, передавалось разом з ними.

Сфера юрисдикції церковних судів у справах мирян була доволі значною в цивільному і в кримінальному правосудді: сімейно-шлюбні відносини, спадкування, злочини проти віри і церкви, проти основ моральності тощо. Шлюбне право регламентувалося в середньовічній Західній Європі виключно канонічним правом, тобто передавало цивільну юрисдикцію з визначення ступеня родства, дотримання умов вступу в шлюб, його законності та можливості розірвання та повторного одруження всіх мирян церковним суддям [3, с. 453–474]. Церковне судочинство опікувалося вдовами, неповнолітніми та сиротами. Позашлюбна сексуальна поведінка (перелюб, блуд, содомія, двоєженство, зґвалтування, кровозмішення, проституція) відповідно належали до кримінальної юрисдикції церковних судів [3, с. 327–341].

Церква контролювала розподіл, збір та використання десятини. Церковні Собори чітко регламентували повноваження прелатів, умови та обмеження використання мирян у десятинних зборах, застереження для втручання світської влади в розпорядження десятинами та вирішення спорів відносно обсягів, засобів збору, використання церковного майна (продаж, застава) для покриття десятинних виплат [3, 192–207; 14, с. 50–54; 15, с. 48–50; 16, с. 42–46]. Церковні «офіціаліте» (суди) вважали майнові та податкові «десятинні» справи, які в цих випадках стосувалися всіх категорій населення, підсудними виключно церковній юрисдикції. Вони також вимагали виключної компетенції в справах про лихварство [3, с. 345–367].

Цими питаннями компетенція церковних судів у майновій сфері не обмежувалася. Згідно із середньовічною заповідальною практикою складання та визначення законності заповітів було в компетенції церковного судочинства. У царині договірного права церковне судочинство довгий час мало беззаперечні позиції, спираючись на загальнообов'язкову традицію скріплення договору клятвою, а порушення клятви перебувало в компетенції церковної юрисдикції. Усні клятви приносили зазвичай на Біблії або використовували якісь священні предмети. Клятвами скріпляли також міждержавні домовленості, мирні договори. Було розроблено спеціальну ритуалізовану процедуру принесення клятв для ратифікації міжнародних договорів.

Усі злочини та правопорушення, вчинені священнослужителями (прелатами, каноніками, ченцями та черницями), перебували в повній і виключній компетенції церковного судочинства [3, с. 396–450]. Навіть важкі злочини, такі як убивства, підпали, пограбування, шахрайство тощо, скоєні кліриками (священниками, дяконами, монахами) та церковними служками завдяки «церковній привілегії» розглядалися церковними суддями [3, с. 495–510; 10, с. 51–55]. Підсудність духовних осіб суду церкви була встановлена також і на

Сході – у візантійському світському праві. Треба зазначити, що, оскільки не тільки держава, а й школа (освіта) не була відділена від церкви, студенти також мали можливість користуватися перевагами духовного статусу. Державне правосуддя в Пізньому Середньовіччі намагатиметься зламати систему уникнення відповідальності за державні злочини, насамперед образу величності або зраду завдяки привілеїї «фора», тобто унеможливлення світського покарання особи з церковним статусом. Світські юристи запровадять спеціальну теорію «привілейованого випадку», щоб мати можливість розглядати у світських судах справи «злочинних» священнослужителів. До компетенції церковного суду належали проступки духовних осіб проти церковної дисципліни: пияцтво, відвідування розважальних закладів і місць та участь у непристойних для духовного сану розвагах. Постійно зростав суспільний прошарок світських осіб, непідсудних судовим органам як у суто церковних, так і за рештою інших справ: миряни, які перебували «під владою», заступництвом або на утриманні церкви («personae miserabilis»): каліки (сліпі, криві), жебраки, вдовиці, що жили милостенею, а також особи, які мали тимчасовий зв'язок з церковними установами (подорожні, паломники, лікарі, які обслуговували притулки для подорожніх та лепрозорії).

Висновки. Згідно з проведенням аналізів підсудності церковному судочинству окремих соціальних груп та певних категорій цивільних та кримінальних справ відповідно до приписів канонічного права, постанов церковних Соборів та папських декреталій можна сформулювати такі висновки: 1. У сфері церковної юрисдикції та підсудності перебували насамперед справи, які стосувалися віри і моралі, а також усі справи щодо церковних осіб. 2. Церковна земельна власність була основою економічної, політичної і судової влади західноєвропейських середньовічних церковних прелатів та установ. Населення, що проживало на церковних землях, було підсудним церковному суду. 3. Церковні судді стосовно різних підсудних церковній юрисдикції осіб та під час розгляду певних справ були в якісно різних іпостасях. Відповідно, церковна юрисдикція мала різні межі та форми згідно зі статусом осіб та категоріями справ: в одних випадках церковні судді були представниками духовної влади християнської церкви (захищаючи суспільні моральність та духовність, в інших – світські сеньйори та землевласники з правом світського суду над своїми підлеглими. 4. Персональна юрисдикція церковного суду на Заході була значно ширшою, ніж у Візантії. 5. Церковному суду були підсудні: 1) всі особи духовного стану в усіх спірних справах між собою; 2) все населення (як духовне, так і світське) за чітко визначеним переліком справ; 3) деякі соціальні верстви світського населення по всіх справах. 6. Християнство значно вплинуло на всі без винятку сфери цивільних правовідносин, але особливо очевидним та найбільш значущим цей вплив виявився в сімейно-шлюбних відносинах. Найвагомішу категорію справ підсудних церковному суду становили справи про припинення шлюбу та визнання шлюбу недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.
2. Санжаров В. А. Становлення та розвиток канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2024. 221 с.
3. The Cambridge History of Medieval Canon Law / ed. A. Winroth, J. C. Wei. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 618 p.
4. Мацелюх І. А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя. Київ : Талком, 2015. 290 с.
5. Турчак О. В. Взаємодія канонічного та публічного права середньовічної доби: політико-правовий вимір. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 159–164.
6. Санжаров В. А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 93. С. 37–43. DOI : <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i93.3312>
7. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 49–52. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/9>
8. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.9-20](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20)
9. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Інквізиційне розслідування в середньовічній судовій процедурі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 37–40. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/6>
10. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 51–55. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>
11. Санжаров В. А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. Дніпро, 2022. № 1 (34). С. 5–9. DOI : <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.1>
12. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI : [https://doi.org/10.32837/пуув.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/пуув.v0i6(41).959)
13. Санжаров В. А., Павлюх О. А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI 10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31
14. Павлюх О. А., Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/10>

15. Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О. Третій Латеранський Собор і канонічне право: еволюція законодавства та права церкви в XII столітті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 48–50. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/8>

16. Санжаров В. А., Павлюх О. А., Санжарова Г. Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8>

REFERENCES

1. Hartmann W., Pennington K. (eds.). *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*. Washington, 2016.
2. Sanzharov V. A. *Formation and Development of Canon Law in Western Europe in the 12th–14th Centuries*. Dissertation. Kyiv, 2024.
3. Winroth A., Wei J. C. (eds.). *The Cambridge History of Medieval Canon Law*. Cambridge, 2022.
4. Matselyukh I. A. *Sources of Church Law during the Ukrainian Middle Ages*. Kyiv : Talkom, 2015.
5. Turchak O. V. The interaction of canonical and public law in the medieval era: political and legal dimension. *South Ukrainian Legal Journal*. 2020. No. 4. P. 159–164.
6. Sanzharov V. A. Organization of Papal Justice with Full Jurisdiction in the 14th century: Rota Romana. *Current Problems of State and Law*. 2022. Vol. 93. P. 37–43.
7. Matselyk M. O., Sanzharov V. A., Sanzharova G. F. Pope's Judiciary in the Late Middle Ages: Apostolic Penitentiary. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 5. P. 49–52.
8. Macelyk M. O., Binuk N. M., Sanzharova G. F. Medieval Church Judiciary: Civil and Criminal Processes. *Irpın Legal Chronicles: The Scientific Journal*. 2022. Issue 1 (8). P. 9–20.
9. Sanzharov V. A., Matselyk M. O., Sanzharova G. F. Inquisition Investigation in Medieval Judicial Procedure. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2024. Issue 10. P. 37–40.
10. Sanzharov V. A., Matselyk M. O., Sanzharova G. F. Crimes and 'Criminal' Proceedings Against Prelates in the Church Judiciary of the Twelve-Fourteenth Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 7. P. 51–55.
11. Sanzharov V. A. Origins and sources of canon law in Western Europe before the Decree of Gratian. *Legal position*. 2022. Issue 1 (34). P. 5–9.
12. Sanzharov V. A. Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. *Subcarpathian Law Herald*. 2021. Issue 6 (41). P. 18–21.
13. Sanzharov V. A., Pavliukh O. A. Bologna Law School in the XII Century. The Contribution of Decretists in Creating a System of Western European Ecclesiastical Law. *Irpın Legal Chronicles: The Scientific Journal*. 2022. Issue 1 (8). P. 21–31.
14. Pavlyukh O. A., Sanzharov V. A., Binuk N. M. The Importance of Conciliar Legislation for the Reform of the Church and the Application of Canon Law in the Twelfth Century: Lateran Councils 1123, 1139, 1179. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 4. P. 50–54.

Савченко Д. О. Сфера юрисдикції західноєвропейського церковного суду в Середні віки

15. Sanzharov V. A., Sanzharova G. F., Macelyk M. O. The Third Lateran Council and Canon Law: the Evolution of Legislation and Church Law in the 12th Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2023. Issue 10. P. 48–50.

16. Sanzharov V. A., Pavlyukh O. A., Sanzharova G. F. The Fourth Lateran Council (1215): Traditions and New Efforts in Canon Law. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 6. P. 42–46.

D. O. Savchenko. THE JURISDICTION OF THE ECCLESIASTICAL COURT IN WESTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES

The article is devoted to defining the scope and features of personal, territorial and subject-matter jurisdiction of Western European ecclesiastical proceedings in the Middle Ages. The jurisdiction of the ecclesiastical court of certain social groups and certain categories of civil and criminal cases according to the prescriptions of canon law, the decrees of church councils and papal decretals is analyzed. It was established that cases concerning faith and morals, as well as all cases concerning persons under church jurisdiction, were subject to the jurisdiction of a purely ecclesiastical court. It is noted that church land ownership was the basis of the economic, political, and judicial power of medieval church prelates and institutions in Western Europe. The population living on church lands was subject to the church court. The author draws attention to the fact that church jurisdiction had different boundaries and forms according to the status of persons and categories of cases: in some cases, church judges acted as representatives of the spiritual authority of the Christian church (protecting public morality and spirituality), in others – as secular lords and landowners with the right of secular court over their subordinates. It has been determined that the personal jurisdiction of the church court in the West was much broader than in Byzantium. Christianity has significantly influenced all spheres of civil legal relations without exception, but this influence has been especially obvious and most significant in family and marital relations. It was concluded that the ecclesiastical court was competent to deal with: 1) all persons of the clergy in all disputed cases among themselves; 2) the entire population (both clergy and lay) in a clearly defined list of cases; 3) certain social strata of the lay population in all cases. The most important category of cases brought before the church court were cases of termination of marriage and declaration of marriage invalid.

Key words: Canon Law, Justice of Church, Ecclesiastical Courts, Papal Justice, Middle Ages.

Стаття надійшла до редколегії 12 лютого 2025 року